

NYA AVHANDLINGAR

Jutta Falkengren: *Djurens skepnader. Närhet och distans i diskurs och livsvärld*. Lund Studies in Human Ecology 8. Lunds universitet 2005. 299 s., ill. English summary. ISBN 91-628-6564-1.

Avhandlingen börjar mitt i en flock betande kor på Östarp, där bonden går runt och småpratar med djuren. I nästa scen förflyttas läsaren till den pestdrabbade engelska landsbygden där döda kor och får brinner på stora bål. Mellan dessa båda kontraster spänner sig avhandlingen empiriskt, teoretiskt och metodologiskt. Jutta Falkengrens syfte är att i vidaste bemärkelse undersöka relationerna mellan människor och djur, närmare bestämt nötkreatur. Inför ett sådant utforskande ställer hon sig frågan huruvida vi får kunskap om djur på ett direkt och konkret vis, eller enbart genom en förmedlande kontext.

Avhandlingen är uppdelad i fem delar. Den första delen avhandlar nötkreaturens och domesticeringens historia samt animalieproduktionen i det moderna jordbruket. Del två diskuterar de teoretiska grundvalarna, medan del tre och fyra utgör den egentliga undersökningen. Del fem sammanfattar och diskuterar avhandlingens resultat.

Avhandlingen fördelar sig på två fallstudier. Den första behandlar några av det senaste sekelskiftets mest intensiva debatter om djurhållning och köttproduktion. Först ut är turerna och diskussionerna med anledning av införandet av köttrasen Belgian Blue till Sverige. Därpå följer ett avsnitt om BSE-krisen (galna kosjukan). Den tredje debatten handlar om mul- och klövsjukans dramatiska härjningar. Undersökningen av dessa djurkriser bygger framförallt på debatten i media, men även på material från organisationer som Djurens Rätt samt ett besök i Devon under mul- och klövsjukans intensivaste faser. I den andra delstudien har Falkengren intervjuat ett antal djurbönder i Sydsverige i syfte att komma åt de dagliga levda relationerna mellan nötkreatur och djurskötare.

Falkengrens motiv för att dela upp sin studie i två

delar är att i debatten är djuren frånvarande, på jordbruket, bland de intervjuade bönderna, är de närvarande. Avhandlingen rymmer därför två teoretiska ramverk, ett diskursanalytiskt för debattstudien och ett fenomenologiskt applicerat i intervjustudien. Utifrån dessa två undersökningsfält preciserar Falkengren sin frågeställning: hur *framträder* nötkreatur i diskursen och hur *ingår* de i bondens livsvärld?

Socialkonstruktivismen utmanar tanken på en universell och av naturen determinerad kunskap. Språk och begrepp strukturerar vår verklighet och i detta fall vårt förhållande till djur. Falkengren lyfter därför fram hur det dualistiskt inriktade begreppsparat människa/djur bildar fundament för en hegemonisk diskurs i vår kultur, där djur och människa utgör åtskilda storheter. Denna antropocentriska föreställning, med grund i judisk-kristen tradition, förstärktes genom den naturvetenskapliga revolutionen. Klassificeringen av djur i kategorier som vilt, insekter, nyttodjur, skadedjur uppfattas som naturliga kategorier och avgör därmed hur vi förhåller oss till djuren ifråga.

Avhandlingens andra teoretiska utgångspunkt är fenomenologisk med utgångspunkt framförallt i den existentiella fenomenologin och filosofen Maurice Merleau-Ponty. Människan når via sina sinnen kunskap om den materiella världen som omger henne. I avhandlingen är begreppet livsvärld centralt och används i betydelsen människors konkreta livs- och handlingskontext. Författaren hänvisar till Arluke och Sanders, som i sociologin vill innefatta även djur eftersom de är "minded social actors". Meningsskapande kan inte bara hänföras till människan, utan människor och djur kan ingå i sociala relationer. Falkengren menar att en sådan ståndpunkt lättare beskriver människans relation till djur, men att detta ofta ses som uttryck för antropomorfism, dvs. att människor projicerar mänskliga egenskaper på djur. Gemensamma egenskaper som hunger, ilska, rädsla gör dock att vi förstår djur. Antropomorfismen menar Falkengren är nödvändig för vår empatiska, tolkande förmåga och möjliggör ett ifrågasättande av hur vi behandlar djur. Antropomorfbegreppet kan därför istället

förstås som en gemensam form, en del av den sinneserfarenhet vi använder för kommunikation med både mänskliga och djur.

Falkengren diskuterar också det moderna samhällets djurhållning och livsmedelsproduktion utifrån begrepp som tillit och misstro. Moderniseringsprocessens förlopp gör att allt fler människor avskärs från direkta relationer till djur, åtminstone nötkreatur, istället ersätts de med förmedlade bilder av djur. Diskursen tenderar att tränga undan livsvärlden, menar hon.

Avhandlingens första delstudie med titeln "Rosa på bål – monster i våra hagar" leder läsaren rakt in i djurhållningsdebatten. Vid EU-inträdet förhandlade man från svensk sida om vissa undantag till skydd för den svenska djurhållningen. Den svenska hållningen sattes snart på prov av en sydsvensk kreaturshandlare som ville importera och avla med kor av rasen Belgian Blue, BB. Dessa kor ger betydligt mer kött beroende på en genetisk avvikelse i form av dubbla muskler. Kalvningarna kräver i regel kejsarsnitt. Kreaturshandlaren och hans kompanjon, en köttdjursuppfödare, förklarade att de svenska korna behövde betäckas med större raser för att skapa bättre lönsamhet i det svenska jordbruket. De båda småaktörerna var väl medvetna om hur man bör gå till väga i en diskursiv kamp om tolkningsföreträde. Genom att kontinuerligt iscensätta polisanmälningar och massmediala upptåg skapade de en rad "speech situations". Djurskyddsmyndigheterna arbetade intensivt för att hindra verksamheten med vad de beskrev som defekta djur. Under belägring av djurrättsaktivister och journalister iscensatte kreaturshandlaren en spektakulär insemination av några kor på gården utanför Viken i nordvästra Skåne. När så den första kalven av rasen skulle födas tvingades veterinären såga itu denna för att inte riskera kons liv. Producenterna deklarerade att de inte ville föda upp eller slakta dessa etiskt oacceptabla djur, konsumenterna vägrade att äta kött från monstertjurar, handeln ville inte sälja det och veterinärerna tänkte inte assistera under kalvningarna. EG-domstolen fann dock att den svenska hållningen stred mot EUrätten och utgjorde ett handelshinder, med påföljd att jordbrukskommissionären Fischler dränktes i vykort från arga svenska konsumenter.

Med begrepp som berättelselinje, diskurskoalition, diskursiva strategier genomför Falkengren en diskursanalys av de yviga debatterna om BB och urskiljer två motsatta berättelselinjer. Den ena handlar om att den svenska djurhållningen byggde på djurskyddslag, var sund och arbetade med omsorg och uthållighet som mål.

Olika motståndargrupper som producenter och djurrättsorganisationer, i vanliga fall långt ifrån varandra, enades om en sådan berättelse och ingick således en diskurskoalition. Detta svenska förhållningssätt ställdes mot vad som betecknades som en europeisk, girig och defekt, manipulativ djurhållning. Denna berättelselinje blev allt stabilare genom alla spektakulära inslag.

Kreaturshandlaren framförde en annan linje där både de svenska myndigheterna och intresseorganisationernas experter framställdes som dumma och naiva och ett hot mot jordbrukets ekonomi. Denna berättelselinje sammanföll delvis med EU:s argumentation. Rasen var godkänd, köttet uppskattat av konsumenterna och djurhälsoaspekterna hade prövats i samband med att belgiska bönder fick tillstånd till avel. BB var inte något problem, problemet var Sverige som bröt mot de gemensamma bestämmelserna. Genom att definiera problemet så, kunde det lösas inom de institutionella arrangemangen.

Falkengren urskiljer i detta sammanhang två antaganden om svensk djurhållning. Det ena är att djuren hade det bättre förr, i det traditionella jordbruket. Det andra antagandet är att rester av detta mer djurvänliga synsätt levtt kvar i det svenska jordbruket, till skillnad från det europeiska. Även om djur produceras till slakt, är de i Sverige varor av ett särskilt slag, som man måste ta särskild hänsyn till. Svensk diskurs, menar Falkengren, var väl förankrad i djurskyddslagen, i den vardagliga praktiken på gårdarna och inom veterinärmedicinen.

Debatten om BB ser Falkengren som emblematiske. Ståndpunkterna fanns redan före kreaturshandlaren utmanande aktioner, denne aktiverade endast de två berättelselinjerna. BB blev en symbol för hur Europa hotade Sverige och svenskt självbestämmande. Monstertjuren blev en symbol för "det andra". Lösningen var att till varje pris hålla detta hot utanför nationens gränser. Diskursens underliggande tankefigurer, menar Falkengren, bygger på begreppsparen äkta/oäkta, ren/besudlad. Ytterst handlade debatten om ett värnande av nationens renhet och den svenska oskuldsfullheten som denna gång hotades av kontinental djurplågare och ekonomiska profitjägare.

I avhandlingen följer därefter de olika faserna av BSE samt de intensiva utbrotten av mul- och klövsjuka. Särskilt drabbat i båda fallen var Storbritannien. De politiska och mediala pådragen var omfattande och myndigheternas förtroendekapital sattes under stor press. BSE anses ha kött- och benmjöl, kadavermjöl, som smittkälla. I Sverige förbjöds detta 1986. BSE härjade i

Storbritannien redan på 80-talet men uppmärksamheten ökade radikalt på 90-talet, då man började misstänka att människor som ätit av BSE-smittade djur kunde drabbas av den obotliga Creutzfeldt-Jakobs sjukdom. En tredje fas i BSE inleddes runt millennieskiftet då även Tyskland och Frankrike drabbades, vilket ansågs bero på import av brittiska djur.

Falkengren urskiljer två berättelselinjer genom den långa och komplexa BSE-debatten, konsumentlinjen och producentlinjen. Producentlinjen önskade skapa förtroende för näringen och de politiska institutionerna. Konsumentlinjen präglades av misstro och kritik. Även om konsumentperspektivet dominerade i media så fattade producenterna beslutet. Båda linjerna förenades i omsorgen om köttproduktionen och av att djurens perspektiv lyste med sin frånvaro. En hegemonisk diskurs om djur och ekonomi rådde, representerad genom att utsagor med ekonomiska argument betraktades som normala och legitima.

Mitt i BSE-krisen utbröt en omfattande epidemi av mul- och klövsjuka i det prövade England. Smittan spred sig snabbt även till andra länder. Krisen var storpolitisk och gränserna stängdes runt EU. Där smittan konstaterats avlivades djuren och bilder av kadaverbål skapade scener av stor dramatik. En opinion bildades för att djuren skulle vaccineras. EU motsatte sig vaccinering av handelspolitiska skäl, djuren kunde fortsätta vara smittbärande. Falkengren finner att vaccinationsdiskursen utmanade den officiella diskursen om masslakt och att rädslan för mul- och klövsjukan hade sin grund i de ekonomiska konsekvenserna, inte i djurens lidande, djuren måste därför offras.

I avhandlingen jämförs så de tre djurhållningsdebatterna för att se hur man talade om och värderade samma djur i skilda sammanhang. Var djuren placerades på den sociozoologiska skalan visade sig vara föremål för förhandling. Falkengren framhåller att den som vinner en diskursiv kamp också erövrar rätten till kategoriseringar och därmed också till hur djur konstrueras samt i förlängningen även rätten att avgöra djurens öde. I ett dualistiskt, antropocentriskt synsätt kan djur kategoriseras som goda eller dåliga. De goda har människan kontroll över medan de dåliga utmanar ordningen i form av monster, ohyra, demoner. I huvudsak blev BB-korna monster och ohyra, BSE-korna blev till hot och demoniserades medan mul- och klövsjukans kor och får betraktades som goda djur eller offer. Beroende på vilket sätt djuren hotade människorna legitimerade alltså olika sätt att tala om dem och behandla dem. Upprepade

ekonomiska argument lanserades som det "normala" och "naturliga" och visade på nyttodjurens plats i ordningen. Samtidigt, menar Falkengren, visar debatterna att när man tycktes tala om djur talade man egentligen om människan. Liksom i fablerna blev djuren redskap för att uttrycka det mänskliga samhällets hierarkier och motsättningar.

Efter diskursanalysen av djurkriserna växlar avhandlingen över till en undersökning av enskilda individers livs- och handlingskontext, till en livsvärld i vilken konkreta nötkreatur av kött och blod ingår.

Enligt fenomenologin är omgivningen en del av individen som i sin tur lever genom världen. Falkengren fann de intervjuade djurbönderna vara djupt förankrade i den lokala omgivningen. Livet med djuren omtalades som ett kall, en livsform, något som låg i blodet. Djuren var det som var hemma, de uppfattades som medaktörer och egna varelser med egna utgångspunkter. Djuret tillförde något eget. Bondens relation till djur var därför ingen ensidig mänsklig konstruktion. Det var också de fenomenologiska aspekterna som gjorde det mödan värt att vara bonde, framhåller författaren.

Genom att interagera med djuren socialt möjliggjordes en förståelse för djurens perspektiv. Kulturen var inte en mellanhand mellan det mänskliga och det icke-mänskliga, även om faktorer utifrån också spelade in och visade på att de två sfärerna samexisterar. Men även om nötkreaturen blev omtalade som individer så gjordes en moralisk distinktion mellan människa och djur. Djuretik i informanternas värld var etik *inom* djurhållningen, inte ett ifrågasättande av själva djurhållningen. Inga av de intervjuade såg någon koppling mellan köttkonsumtion och djurs välmående, dock upplevde informanterna svåra konflikter inför slakten. Dessa påfrestningar förklarade varför vissa höll sig enbart med avelsbesättningar. Andra menade att höll man djur, var slakt nödvändig för produktionen av nötkött. Varför plågas vi av slakt frågar sig Falkengren och finner svaret i vår antropomorfska oförmåga att särskilja djuret från människan, vilken medför etiska dimensioner. En godtagbar balans förhandlas fram i en historisk och kulturell kontext. Bönderna talade dessutom om djuren både som subjekt och objekt. Falkengren lutar sig här mot Martin Bubers resonemang om Jag-Du-Det, och finner att bönderna kunde ha både Du- och Det-relationer till djuren som ett sätt att växla mellan distans och närhet.

En skarp skiljelinje mellan djur och människa enligt västerländsk antropocentrisk tanketradition leder till tanken att människan inte på något sätt kan förstå djuren.

Socialkonstruktiva perspektiv tenderar att upplösa de faktiska djuren och dessa blir då icke-kreativa, menar författaren. Förtjänsten av sådana perspektiv ligger dock i att de möjliggör en demaskering av för givna tagen kunskap om djuren. Men trots de språkliga teoriernas ansatser att överbrygga det dualistiska tänkandet har dessa teorier svårt att överbrygga klyftan mellan människa och djur. Språket och begreppsbildningen bildar en begränsning för vår kommunikation med den icke-språkliga världen. Att ta utgångspunkt i det språkliga försvårar meningsfulla relationer med djur och vår hänsyn till dem. Språket kan inte redogöra för levda relationer mellan människa och djur och fokuseringen på diskurser leder till ett privilegierande av rationalistiskt tänkande.

Falkengren har skrivit en rik avhandling bestående både av en ambitiös empirisk undersökning och en omfattande teoretisk och filosofisk diskussion. Hon har i avhandlingen tagit itu med flera svåra frågor inom moralfilosofi och kunskaps teori, i grova drag kan de för denna avhandling sammanfattas på följande sätt:

1. Har människan i kraft av sin begreppsmässiga förmåga rätt att utöva makt över djur?
2. Kan människan uppleva ömsesidiga relationer med djur?

För att i någon mån svara på dessa frågor undersöker Falkengren djurdebatter och djurhållande lanbrukare. Både presentationen och analysen av Belgian Blue, BSE och mul- och klövsjukan är väl genomförda och med ett rikhaltigt underlag, som diskursanalyser kräver för att bli trovärdiga. Det är ett rent nöje att läsa avsnittet om BB, analysen är tydlig, diskursen väl avgränsad och Falkengren visar övertygande på dess emblematiska karaktär. Jag tolkar hennes resonemang så att hon svarar nej på frågan om människors rätt att via språket behärska djuren. Möjligen är avhandlingens intervjuundersökning mer trevande, även om Falkengren presenterar övertygande resultat om böndernas relation till djuren och därmed presenterar ett jakande svar på frågan om de ömsesidiga relationerna.

Relevansen och de inbördes förhållandena hos avhandlingens båda teoretiska perspektiv intresserar Falkengren, som med stort allvar och engagemang tar sig an den teoretiska utmaningen. Jag vill därför uppehålla mig något härvid.

I avhandlingen förs genomgående en kritik mot de konstruktivistiska perspektiven, språket osynliggör djuren och möjliggör kategoriseringar till men för dju-

ren. Kritiken vilar framförallt på moraliska grunder. Diskursens etik hade dock behövt vägas mot en kritik av diskursanalysens teoretiska och metodiska utgångspunkter. Det är en sak att språkets förmåga kan skyla vår brutalitet – genom att kalla djur för produktionsdjur döljer vi vår avsikt att döda dem – det finns alltså fog för att på etiska grunder ifrågasätta språkets dominans. Det är dock en annan sak att använda diskursbegreppet analytiskt för att avslöja just språkets makt. Här menar jag att Falkengren talar emot sig själv eftersom just hennes diskursanalys är välgjord och övertygande. Hon gör ju en veritabel dekonstruktion av djurdebatten och visar därmed på fruktbarheten i det socialkonstruktivistiska perspektivet.

Jag instämmer gärna i Falkengrens argumentation för sinne och erfarenhet som väsentliga för att nå kunskap om verkligheten. Säkert behöver också flera discipliner lite mer märke och ben – om uttrycket tillåts i detta sammanhang – efter en ensidig kost av diskurs och språk. Varje perspektiv och teori har dock sina förtjänster och begränsningar. Svårigheterna med en fenomenologisk utgångspunkt ligger framförallt inom den metodologiska sfären. Hur går man tillväga för att undersöka och analysera den konkreta verkligheten? Jag återkommer till metodfrågorna nedan. Även om Falkengren är mer förtjust i fenomenologin så vill hon trots allt använda de båda perspektiven som komplement i sin avhandling. Det är en utmaning som jag ändå tycker hon lyckas med.

I avhandlingen finner jag även ett tredje perspektiv, om än verkande på en lägre teoretisk nivå. Falkengren anser nämligen att de inom diskursen formade och förmedlade bilderna av djur (nötkreatur) alltmer kommit att dominera över den oförmedlade uppfattningen. Falkengren tar här fasta på bl.a. Habermas, som menar att systemets logik alltmer tar överhanden och hotar livsvärlden. Ett sådant resonemang hör samman med moderniseringsteorin som sådan – där har man behov av ett "förr" som är på väg att moderniseras – men för mig blir detta problematiskt när det förs ihop med fenomenologins livsvärld, förstådd som den levda verkligheten. Kan det någonsin bli mindre livsvärld, mindre levd verklighet? Antyder inte livsvärldsbegreppet en existens, en sinnestillvaro, även om varje levd sådan har sin historiska kontext. Att färre personer lever med kor ifrågasätter jag inte, men är det inte snarare så att de boskapslösas livsvärld ändrat innehåll, inte att den blivit mindre eller ätits upp av diskursen? Jag tycker det finns en skillnad mellan livsvärld som fenomenologiskt

begrepp och det sätt som livsvärld används i moderniseringssteori, nämligen som en traditionell, tidsbunden gemenskap som moderniseringen löser upp. Livsvärlden förstådd på det viset skulle i avhandlingen betyda en slags agrar livsform med ömsesidigt beroende och kommunikation mellan människa och boskap som moderniseringen ännu inte bäddat ur. Moderniseringen skulle i förlängningen leda till förlorad gemenskap, brist på mening, distansering, abstraktion. Men då, menar jag, vill man visa på ett historiskt förändringsförlopp, inte på språket och den levda verkligheten som två motsatta kunskapsformer. Frågan är därför om inte avhandlingen rör sig med olika betydelser av livsvärld och egentligen vill åskådliggöra två saker:

1. Att peka på historiska, samhällseliga tillstånd, kontexter där människor och boskap har ömsesidig gemenskap. Där boskapen är en sociozoologisk kategori. Livsvärld som traditionell (men hotad) gemenskap.
2. Visa att djurhållning är förbunden med materiellt medvetande. Att människor gör erfarenheter i det tröga handlingsfältet. Livsvärld som kunskapsteoretiskt begrepp.

Att studera hur livsvärlden förändras över tid hade dock krävt en annan undersökning med ett större tidsdjup.

Falkengren säger sig vara beredd på kritik för att hon textvägen försökt teckna livsvärlden för andra individer. Här har jag en invändning beträffande intervjuer som huvudsaklig metod. En utgångspunkt i livsvärlden, föreställer jag mig, tjänar på att forskaren deltar i det vardagliga, deltar i det språkligt tysta, på det sätt som många antropologer arbetar. I detta fall i just det konkreta handhavandet av djur, för att i någon mån förstå den oförmedlade meningen. Intervjuerna kunde då ha bildat en kompletterande länk mellan livsvärld och diskurs.

Valet av metod inverkar ju som bekant på resultat och tolkning. Jag instämmer i en hel del av det som Falkengren menar är uttryck för informanternas livsvärld, men vissa utsagor koncentreras kring begrepp som intressen, livsform, miljö, natur. Begrepp som gärna återkommer i intervjuer med bönder. De bildar, menar jag, snarast representationer av lantbrukare. Visserligen säger Falkengren att intervjuerna ibland ger uttryck för att det diskursiva breder ut sig, men frågan är om inte själva intervjuandet gör att livsvärlden glider undan till förmån för diskursen.

Ändå lyckas denna del av avhandlingen på ett övertygande sätt dels skildra bondens dilemma inför sin djurhållning, dels på ett övergripande teoretiskt plan

diskutera den mänskliga klivenheten inför skapelsen djur; oavsett om man vill tolka detta som utsagor uppkomna i diskursen eller som fenomen i livsvärlden. Jag tycker Falkengren mycket tålmodigt visar på vår dubbla utsatthet, hur vi (bönder och alla andra) med ord och begrepp försöker distansera oss, men hur vi med vår sinneserfarenhet hela tiden hamnar i djurens närhet.

Falkengrens övergripande syfte är att belysa förhållandet mellan människa och djur. Hon har tvingats närma sig detta syfte utifrån två teoretiska utgångspunkter. Med sitt ambitiösa upplägg har hon egentligen presterat två undersökningar, vilket på sitt sätt markerar hur djupt dualistiskt människors och djurs relation måste förstås. Redan inledningsvis önskade hon se sina två perspektiv som två dimensioner av verkligheten. Det tycker jag hon utmärkt väl har lyckats förmedla. Inte minst genom att hennes avhandling innehåller två tempon, ett intellektuellt distanserat om diskurs, ett närmare och mer sökande om livsvärld. Falkengren har med stor empiri, ett engagerat analytiskt förhållningssätt till svåra filosofiska frågor lyckats prestera en intressant och tankeväckande avhandling.

Irène A. Flygare, Uppsala

Anna Prestjans: *Att bota en drinkare. Idéer och praktik i svensk alkoholistvård 1885–1916*. Örebro Studies in History, Örebro universitet 2004. 303 s. English summary. ISBN 91-7668-418-0.

Hur ska suputen förmås att låta flaskan stå, slå in på strävsamhetens smala stig och bli en nykter och skötsam medborgare? Hur ska den människa styras och hanteras som inte bara anses begå felaktiga handlingar utan också anses ha en felaktig, svag och rent av defekt karaktär? Under andra halvan av 1800-talet kom fylleriet att definieras på ett annat sätt än tidigare. När läkaren riktade sin blick mot drinkaren såg han en alkoholist – en sjuk människa som skulle behandlas och botas.

Historikern Anna Prestjans avhandling *Att bota en drinkare* är en undersökning av alkoholistvårdens ideologi och behandlingspraktik decennierna kring sekelskiftet 1900, dvs. under den period då dryckenskapen i allt högre grad kom att fogas in under medicinens och läkarvetenskapens domäner. Den processen var, som Prestjan understryker, vare sig rätlinjig eller komplikationsfri trots att läkarnas allomfattande roll som experter på såväl medicinska som sociala problem sällan sattes